

»Osobita je zasluga dvojice vrijednih znanstvenika što su na stranicama svoje rasprave obradili problem koji je lokalna historiografija zanemarila namjerno, a ne zbog nedostatka izvora [...] Istinita je činjenica da je historiografija koja je nosila iredentistički pečat bilo veoma teško uklopiti tu pobunu u stereotipnu i neoriginalnu shemu o nepromjenljivoj vjernosti istarskih gradova prema Veneciji, nasljednici Rima i 'njegovateljci' talijanske civilizacije u tom području.

Općenito se može reći da je istarska historiografija tek osrednje proučila razdoblje od XVI do kraja XVII stoljeća i da su, kritički i metodološki, njezini zaključci sumnjivi i nesigurni, jer je taj period bio 'nezgodan' s ideološkog stajališta: govoriti loše o Veneciji bilo je isto što i govoriti loše o Italiji. Zato je logično da se većina povjesnika posvetila izučavanju ideološki mirnijih razdoblja, kao što su rimska vladavina i rani srednji vijek.«⁴³

Te trijezne primjedbe F. Colomba, iznijete u časopisu koji se u gotovo devet decenija svojeg izlaženja nije odlikovao znanstvenom objektivnošću i kritičnošću prema povijesnim činjenicama, nesumnjivo ončačavaju pojavu novih naprednijih i objektivnijih tendencija u prilogima njegovih suradnika. Tome svakako pridonosi i smjena generacija koja se upravo vrši. No, osim prevladavanja spomenutog mita o tobožnoj velikotalijanskoj misiji Mletačke Republike, talijanska bi historiografija trebala učiniti još jedan korak naprijed i odbaciti iskrivljavanja, negiranja i prešućivanja brojčane premoći, te gospodarske i kulturne uloge koju je hrvatski i slovenski etnički element odigrao u prošlosti Istre.

Miroslav Bertoša

RADOVI III, SA SIMPOZIJUMA »SREDNJOVJEKOVNA BOSNA I EVROPSKA KULTURA«, Izdanje Muzeja grada Zenice, 1973, 563.

Ova opsežna knjiga sastoji se od referata pročitanih na znanstvenom skupu »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« koji je oraganizirao Muzej grada Zenice od 2. do 5. listopada 1971. Ta veoma aktivna mlada ustanova, koja je već bila domaćin triju dobro pripremljenih i uspješnih skupova i koja ima u planu da tu djelatnost nastavi, odabrala je ovom prilikom kulturno-povijesnu temu. Organizatori su, naime, smatrali da je ta tema, »i pored vrijednih pokušaja i mnogih korisnih priloga, ostala još uvijek najslabije proučeno područje srednjovjekovnog života u Bosni« (9). Namjera je, pak, skupa bila da kulturne prilike u srednjovjekovnoj Bosni uspoređi s feudalnom evropskom kulturom, da znanstvenim prilogima

⁴¹ Na i. mj., 422. »Precipuo merito dei due valenti studiosi è d'aver trattato in queste pagine un argomento finora volutamente trascurato dalla storiografia locale e non certo per mancanza di fonti, come giustamente fanno osservare il Borri ed il Cervani. La verità è invece che per la storiografia di stampo iredentistico riusciva difficile inserire questa rivolta nello schema stereotipato ed oleografico dell'immutabile fedeltà delle città istriane verso Venezia, erede di Roma e 'baila' della civiltà italiana in quelle terre.

In generale anzi si può dire che il periodo compreso tra il secolo XVI ed il XVIII sia stato mediocrement studiato dalla storiografia istriana e con conclusioni criticamente e metodologicamente discutibili, proprio perchè esso costituiva un periodo 'scomodo' dal punto di vista ideologico: parlar male di Venezia era come parlar male dell'Italia. Logico così che la maggior parte degli storici si sia volta ad indagare periodi più tranquillizzanti dal punto di vista ideologico quali la dominazione romana o il Medio Evo.«

»osvijetli mjesto ove zemlje u evropskoj kulturi, da pomogne sagledavanju uloge ovog dijelića svijeta u društvenim i kulturnim kretanjima, te ideološko-političkim previranjima srednjeg vijeka na Balkanu [...]« (23—24).

Knjiga je podijeljena u veće tematske cjeline: Bosna u feudalnom društvu (31—77); Jezik i pismenost (97—144); Srednjovjekovna umjetnost na tlu Bosne (145—335); Bosanske tradicije (337—379); Zenica i njena okolina (381—470). Zatim slijede: Prikaz rada simpozijuma iz pera njegova organizatora, Fikreta Ibrahim-pašića (471—502); Biografije i bibliografije referenata (503—542) te Registar imena (545—563).

Bosna u feudalnom društvu

Sima M. Ćirković, *Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka* (33—40). Autor postavlja nekoliko, u znanstvenom pristupu opravdanih, upita metodičke prirode; on želi da otkloni nesporazume u vezi s problemom »kulturne povijesti«. Smatra da istinska kulturno-povijesna orijentacija uočava i izdvaja srodnost formi, ideja i stilova »kod dalekih i naizgled nepovezanih pojava« (34) koje potječu iz istovjetnih društvenih problema. S tim u vezi prihvaća i koncepciju »rittersko-dvorjanske kulture« iz zapadnoevropskog feudalizma. Drugi metodički pristup je u »shvatanju da je svaki kulturnoistorijski napor neizbežno upravljen prema sintezi« (34). Ćirković je pokušao da utvrdi, »ima li u društvenom životu Bosne krajem srednjeg veka kakvih zajedničkih obeležja u raznovrsnim oblicima življenja i stvaranja«, i drugo, »ima li među plemstvom Bosne pojava karakterističnih za atmosferu jeseni srednjega veka u Evropi« (34).

Protivno mišljenju o izoliranosti Bosne u XIV i XV st., autor ukazuje na jake i trajne privredne, a zatim političke i kulturne veze s okolnim zemljama, u prvom redu na stalne veze s primorskim gradovima. Otuda dolaze, tvrdi on, veoma intenzivni i različiti utjecaji u Bosnu. Oni se, po shvaćanju autora, vide i u usponu plemstva koje je, po svom staleškom položaju, veoma slično plemstvu u zapadnoj Evropi. Nadalje konstatira da Bosna nije ni na vjerskom polju bila izolirana, jer uz »crkvu bosansku« djeluju ondje od sredine XIV st. i franjevci.

Bosna je trajno povezana preko dalmatinskih gradova s Mediteranom, preko Hrvatske i Ugarske sa zapadnom Evropom, a preko Srbije s Bizantom. Ćirković ističe da su svi ti utjecaji u srednjovjekovnoj Bosni očigledni. Plemstvo u Bosni prihvatilo je gotički stil, što nam, uz viteštvo, viteške redove i drugo, dokazuje njegovu evropeizaciju.

Nada Klaić, *Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka* (41—52), upozorava na kompleksnost problema o nastajanju gradova na zemljopisnoj cjelini »koju čini južni dio Panonskog bazena i Dinarske planine do istočne Jadranske obale« (41). Konstatira da je broj stanovnika na tom izrazito ratarskom području glavni čimbenik za oznaku sela i grada koji je sjedište i uprave i kulturnog života, za razliku od evropskog tipa grada gdje se bitna obilježja utvrđuju prema zanimanju stanovnika.

Osim pravnog razvitka glavni je pokretač u nastanku gradskih naselja na spomenutom području gospodarski razvoj, ali autorica ističe i »ulogu političkih prilika pri stvaranju gradova« (43), a upućuje i na društveni proces kao razlog nastanku grada u ranom srednjem vijeku. S obzirom na ta obilježja razlikuje mediteranski i unutrašnji područni dio s različitim uvjetima života.

Nakon pomno izabраниh primjera i isticanja bitnih povijesnih obilježja, autorica zaključuje da se osim mediteranskog dijela »u Dinaridima i u Panonskoj nizini odvija [...] isti proces nastajanja [gradova; P.K.] kao i u preostaloj Srednjoj

Evropi« (45). Na upit: »kako uopće nastaju gradovi u ovom nizinskom području Slavonije ili u hrvatskim i bosanskim brdovitim predjelima«, zaključuje da je još jedan od češćih načina — uz druge — za nastajanje gradova ili varoši ondje »postepeno prerastanje periodskih sajмова u trajna naselja« (47). Pretpostavlja nadalje da je na tom području proces nastanka gradova u XIII i XIV st. bio mnogo snažniji nego što to možemo vidjeti iz sačuvanih izvora.

Mada je autorica svjesna da se neki njeni zaključci temelje na pretpostavkama, ipak smatra da »opisani proces nastajanja gradova svjedoči da naše zemlje ni po čemu nisu zaostajale za Zapadom« (49). Tako se i na Jadranu i u unutrašnjosti »pojavljuje grad kao nova gospodarska, pravna i društvena kategorija u isto vrijeme kad i u preostaloj Srednjoj Evropi« (49). Ipak autorica smatra da taj problem treba još proučavati.

Ignacije V o j e, *Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku* (53—67). Autor daje najprije kritički sažetak historiografije o Celjskim grofovima, te ističe dosadašnju nedovoljnu kritičnost u proučavanju njihove povijesti i općenito zanemarivanje toga rada. Smatra da se bez dovoljno kritičke analize i temeljitog poznavanja povijesti grofova Celjskih, te njihove političke akcije u Bosni i Hrvatskoj ne mogu razumjeti određena povijesna zbivanja u to doba. Celjski su nastojali prisvojiti Bosnu, tvrdi on, osobito zbog privrednih razloga (rudnici, razvijen tranzit); to je bio, pretpostavlja on, odlučni poticaj za njihov interes. Osim toga zbog »rodbinskih i političkih veza sa feudalnim i vladarskim kućama u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj, Celjski grofovi znatno su utjecali na razvoj događaja i prilika u ovim zemljama i obratno znatan je bio utjecaj tih veza na prilike na dvoru Celjskih grofova i njihov mentalitet« (63).

Autor prelazi zatim na politiku Celjskih na Balkanu. Za razliku od nekih drugih mišljenja, smatra da oni nisu bili slavenski orijentirani (54), ali da su se zbog svoje politike prema Bosni i Hrvatskoj postepeno slavenizirali (63). Pretpostavlja, nadalje, da su njihove akcije »Bosnu više otvarale prema Zapadu« (63).

Đurđica Petrović, *Uloga Dubrovnika u snabđevanju srednjovjekovne Bosne oružjem — XIV—XV vek* (68—77), piše o vrstama oružja i njihovoj rasprostranjenosti u Bosni, u kojoj je pronađeno mnogo različitog oružja, a spominje i utjecaje na vrste oružja. Utjecaji su ponajviše dolazili sa Zapada, preko Venecije i Dubrovnika, te iz Ugarske i Hrvatske u sjevernu Bosnu. Autorica tvrdi da su nemiri u Bosni, sukobi feudalaca unutar zemlje i van nje, natjerali bosanske feodalce da primjenjuju novu ratnu tehniku kakva je tada bila uobičajena na Zapadu. Na taj način Bosna je imala u XIII i XIV st. moderno naoružanje.

Jezik i književnost

Dalibor Brozović, *O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine* (81—88). Većinu teza u tom kratkom referatu autor prenosi iz svojih prijašnjih radova koje spominje u bilješci. On konstatira da su na teritoriju BiH u srednjem vijeku najviše zastupljeni zapadno-štokavski dijalekti. Međutim, u dolini Drine i istočno od Neretve nalazi on istočno-štokavsku dijalekatsku grupu, a u dolini Une i zapadno od nje čakavsku. Od srednjovjekovnih hrvatskosrpskih dijalekata, koji su uspjeli preživjeti seobe stanovništva od XV do XVII st., četiri petine njihovih tipova postojale su na teritoriju BiH. U daljem tekstu autor pomno analizira dijalekatske osobine bosanskohercegovačke oblasti i njihove međusobne utjecaje.

Herta Kuna, *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog* (89—102), proučava probleme bosanskih rukopisnih kodeksa od XII do XVI st. i nastoji odrediti njihove posebne ili opće pripadnosti. Pri tom pojam

»redakcije«, koji poistovjećuje s pojmom »kategorije literarnog jezika« crkvenoslavenškoga, razmatra ne samo kao lingvistički nego i kao društveno-politički i povijesni problem. Dolazi najzad do zaključka da — ukoliko uzmemo u obzir povijesne, kulturne i napose crkvene posebnosti u Bosni i Humu — moralo je na tom području doći do posebnoga »literarnog jezika«, odnosno »jezika redakcije«.

Uspoređujući bosanske rukopise sa suvremenim hrvatskoglajolskim i ćirilsko-srpskim spomenicima, s kojima oni imaju zajedničku podlogu, Kuna smatra da su oni, s obzirom na jezik, nešto bliži srpskoj redakciji. Unatoč zajedničkoj podlozi i sličnosti tih triju redakcija, ipak konstatira da se bosanski rukopisi, koji su religioznog karaktera, moraju promatrati »kao posebna redakcijska književnost« (91). Ta posebnost nestaje zbog stranih utjecaja, političke intervencije i opadanja bosanske državnosti. Pretpostavlja da su utjecaji dolazili iz Bugarske i Makedonije, ali nisu bili bitni.

Tomislav Raukar, *O problemu bosančice u našoj historiografiji* (103—144). U tom veoma savjesno izrađenom i po svom metodičkom pristupu izvrsnom radu autor u prvom dijelu iznosi »razvitak mišljenja o bosančici u našoj historiografiji, dok se u drugom nastoje ocrtati, postanak i paleografska obilježja bosančice« (103).

U prvom dijelu Raukar zaključuje da je osnovni nedostatak dosadašnjih naučnih stajališta o podrijetlu bosančice u tome što se ovom problemu pristupalo s apriornim tezama, a ne na temelju paleografskih istraživanja. Konstatira, dakle, da se problem bosančice ne može objasniti »ni terminološkim pristupom, ni isključivo morfološkom analizom. Jedino metodički ispravan postupak jest sveobuhvatna paleografska analiza [...]« (117).

Oslanjajući se na znanstvene rezultate i uzorni metodički postupak G. Cremonšnika, Raukar nastoji opisati grafičko-jezična obilježja bosanskih isprava XIV i XV st., »a isto tako izrazitije naglasiti razvojne tendencije u oblikovanju i promjenama bosansko-humske kancelarijske minuskule u tom razdoblju« (bilj. 111). To je on veoma dobro učinio, pokazujući u minucioznoj analizi kompleksnost problema bosančice ili, ispravnije, »ćirilskog brzopisa zapadnog područja«. Svoju analizu zaključuje konstatacijom da bosančica »nije mogla biti pismo različito od ćirilice. Ali istodobno s takvim neospornim zaključkom, paleografsko istraživanje utvrđuje da je ćirilsko pismo na određenim područjima, kao rezultat specifičnosti u povijesnim i kulturnim uvjetima, dobivalo osobita obilježja« (139).

Srednjovjekovna umjetnost na tlu Bosne

Cvito Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini* (147—199), piše o kulturno-umjetničkim utjecajima koji su dolazili iz dalmatinskih gradova u srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu. O tim vezama i utjecajima doznajemo po sličnosti stila i oblika na sačuvanim spomenicima građevinarstva, kiparstva, slikarstva i obrta, te na temelju arhivskih podataka. Autor se uglavnom ograničava na XIV i XV st., na razdoblje o kojem posjedujemo pisane izvore. Smatra da su majstori koji su dolazili u Bosnu bili većinom Slaveni. Ondje su nalazili domaće pomoćnike koje su obučavali i koji su kasnije samostalno radili. »Stoga se i mnoge crkve i ostale gradnje primorskog tipa, romaničkog, gotičkog ili renesansnog izgleda u Hercegovini i Bosni ne moraju pripisati dubrovačkim majstorima i onima iz ostalih krajeva današnje dalmatinske Hrvatske, već i mjesnim majstorima[...]« (148). Fisković zatim piše o pojedinim majstorima-graditeljima, koji su iz Dalmacije, pogotovu iz Dubrovnika, dolazili u Bosnu, o njihovoj djelatnosti, stilskim utjecajima i podrijetlu. Iznosi pretpostavku, koju bi tek trebalo potkrijepiti dokazima, da su i dalmatinski majstori i motivi utjecali na ukrašavanje stećaka.

Preko tih majstora prodirao je u Bosnu i zapadnoevropski utjecaj. Te su veze i utjecaji nastavljeni i poslije turskog osvajanja. Tako dolazi do obostranih utjecaja i prožimanja istočne i zapadne kulture.

Pavao Anđelić, *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni* (201—206), piše o novootkrivenim crkvama iz XIV i XV st. koje se pripisuju graditeljskoj djelatnosti franjevacu u Bosni. One pokazuju obilježja gotičkog stila »i neke specifičnosti koje karakteriziraju franjevačko graditeljstvo u čitavoj Evropi« (201).

Bojana Radojković, *Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku* (207—234). Kako autorica konstatira, zapadni utjecaji dolazili su u Bosnu iz Italije preko dalmatinske obale i iz Ugarske; istočni, pak, iz Bizanta preko Raške i iz južne Italije preko Duklje. Tu su se zapadni motivi stapali s istočnim oblicima stvarajući posebni »bosanski« izraz u primijenjenoj umjetnosti. Autorica smatra da uz zajedničke motive i oblike udomaćene kod svih balkanskih naroda postoje i »izvesne specifičnosti u primijenjenoj umjetnosti raznih balkanskih grupa« (208). Već su poslovni Dubrovčani u srednjem vijeku dobro uočavali te posebnosti i lokalne karakteristike. R. donosi posebne priloge — 29 slika, zatim analizira osobine i utjecaje na minijaturama bosanskih evanđelja, na prstenju, naušnicama, skupocjenim tkaninama (dekorativni motivi), nošnji koja je u XIV st. kod vlastele u stilu gotike. I u XV st. prodiru u Bosnu zapadni utjecaji. Sve su te motive, zapadne i istočne, bosanski majstori asimilirali i na sebi svojstven način stvorili nov izraz u srednjovjekovnoj primijenjenoj umjetnosti.

Ivanka Nikolajević, *Crkva u Bilimišću kod Zenice* (235—243). Na »spomenik iz Bilimišća« ili »crkvu iz Zenice« otkopanu još zimi 1891/2, autorica ponovno skreće pažnju, kritički razmatrajući razna mišljenja u vezi s tom građevinom i potičući na reviziju do sada iznesenih gledišta. Autorica se osobito zadržava na uspoređivanju objavljenih planova tog objekta i upozorava na nedosljednost u njihovom čitanju. U fragmentarnoj poredbenoj analizi pretpostavlja »da je u nekom periodu srednjeg veka, najverovatnije u XII stoleću, crkva iz Bilimišća služila hrišćanskom kultu. Da li je ta građevina u tome stoleću bila i podignuta, ili samo obnovljena, još uvek mora ostati otvoreno pitanje, na koje bi samo sistemska reviziona iskopavanja mogla dati konačan odgovor« (241).

Pavle Vasić, *O nekim vidovima srednjovekovne nošnje u Bosni i Hercegovini* (245—266), spominje stečke, skulpture i minijature kao izvor za (približno) poznavanje srednjovjekovne nošnje kod pojedinih društvenih slojeva u Bosni, pri čemu je odlučnu ulogu imala i njihova političko-religiozna usmjerenost. Analizira scene na poznatom kovčegu iz crkve sv. Šimuna u Zadru uspoređujući ih sa sličnim prizorima na stećcima. Pretpostavlja da se radi o posebnoj bosanskoj nošnji koja ima sličnosti i s francuskom nošnjom XIV stoljeća. U istočnom, pak, dijelu Bosne, bosanska su se vlastela, dokazuje Vasić, oblačila, za razliku od zapadnog dijela, prema istočnoj modi (254), i to onako kako se nosilo u Srbiji i Bizantu (i za to donosi priloge-crteže). On, štoviše, misli da se na tim spomenicima »vidi kako su se u Bosni razgraničila dva sveta, zapadni i istočni, sa svim njihovim obeležjima, koji će ubrzo biti zamenjeni trećom alternativom: islamom« (255). Nadalje, smatra da se na stećcima prikazuje nošnja različitih društvenih slojeva, pretpostavljajući da se osim religiozne i političke simbolike na stećcima prikazuju i epizode iz života pokojnika (264).

Duro Basler, *Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske (Problem porijekla i starosti manihejske hereze u Bosni)* (267—276). Na temelju analize arheoloških iskopina u Bilimišću kraj Zenice i pretpostavke da se radi o području rimskog municipija Bistue nova, što je u cjelini iznio dosta nejasno, autor misli da su u Bosni bili prisutni manihejski gnostic(i) već u VI stoljeću, što želi dokazati analizi-

rajući reljefe na novo pronađenim pločama. Pretpostavlja nadalje i neprekinuti kontinuitet tih maniheja sve do XIII stoljeća, a nalazi ondje i tobožnju visoku filozofsku školu koju naziva »univerzom«.

Stećci

Šefik Bešliagić, *Neki najnoviji rezultati istraživanja stećaka (279—286)*, razmatra pitanje o rasprostranjenosti stećaka na teritoriju BiH, odnosno Jugoslavije. Mogao je to učiniti zato jer je akcija za sistematsko pronalaženje i evidentiranje stećaka završena u posljednje vrijeme. On konstatira »da se stećci uglavnom prostiru na teritoriju srednjovjekovne bosanske države. Državne granice, međutim, nisu i granice rasprostiranja stećaka.« (281) Smatra da je do rasprostiranja stećaka van bosanske srednjovjekovne države došlo u vezi s migracijama bosanskog stanovništva. Potonju misao teško je prihvatiti — autor bi je morao temeljitije dokazati, ukoliko je to uopće moguće. Smatrajući stećke autohtonom umjetnošću zastupa mišljenje da su Bosanci podizali stećke bez obzira jesu li pripadnici »crkve bosanske« ili ne. Autor utvrđuje broj lokaliteta stećaka po pojedinim republikama, njihove oblike, broj ukrašenih stećaka i karakter motiva, značenje oblika, ukrasa i natpisa na njima.

Muhamed Hadžijahić, *Prilog Skarićevoj hipotezi o porijeklu stećaka (287—296)*. Smatrajući da je »crkva bosanska«, za razliku od drugih manihejskih sekta, njegovala kult mrtvih, autor tvrdi da su stećci u tijesnoj vezi s bosanskim bogumilima i da baš zato njima »pripada u zaslugu što je Bosna najbogatija naša zemlja u srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, i to jednog osebnog tipa« (287). Međutim, ne osporava da su stećci pripadali također katolicima i pravoslavnima, koji su podizali stećke po uzoru na bogumile. Ipak ti spomenici pripadaju uglavnom »crkvi bosanskoj« — misli autor. Dalje raspravlja o odnosu pripadnika »crkve bosanske« i maniheja prema kultu mrtvih, podizanju stećaka, grobljanskim kapelama i molitvama nad grobovima. Piše o hipotezi V. Skarića (iz 1928), koji je podrijetlo stećaka izvodio iz stare slavenske postojbine, i o novoj hipotezi A. Škobaljca, koji misli da su stećci savršeniji stupanj nekadašnjih obrednih gomila(!) U daljem tekstu potkrepljuje Skarićevu hipotezu nekim novim podacima.

Zdravko Kajmaković, *Neki ikonografski motivi na stećcima (297—306)*. Autor je namjeravao da skrene pažnju na ikonografske motive na plastici stećaka, bez pretenzije da riješi »zagonetku stećaka«. Stećci i njihova plastika jesu po njemu rezultat »najraznovrsnijih kulturno-umjetničkih, tradicionalnih, folklornih, istorijskih i kulturnih uslovljenosti« (297), a on pretpostavlja da su na stećke preneseni i likovni motivi s fresaka, ikona, metala i iluminacija. U daljem tekstu analizira neke zajedničke motive na stećcima i freskama za koje donosi i crteže. Ipak, sličnost ikonografskih motiva i plastike na stećcima ne upućuje nužno na prenosnu vezu ikonografskog materijala i narodnog duha na materijalni život, te odraz toga na plastiku stećaka. I sam autor ne pridaje tim motivima neko osobito značenje; to je samo jedna od brojnih tema i utjecaja. Naime, autor zaključuje da su stećci i njihova plastika uopće u najužoj vezi s kulturom kršćanske Evrope.

Marko Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca (307—336)*. Gradeći svoj rad na poznatoj studiji A. Benca, autor pokušava sistematski objasniti »kulturni karakter nekropole na Radimlji u vezi s ostalim pojavama u susjednim zemljama i u Zapadnoj Evropi« (331). Smatra da je na izradu stećaka utjecalo i zapadno i istočno religiozno, filozofsko i sociološko shvaćanje(!). Pri tom polazi sa stajališta da »stećci nisu produkt religioznog shvaćanja jedino vjernika bosanske crkve nego i katoličke i pravoslavne« (307). Analizirajući stećke na Radimlji nalazi

na njima kršćanske simbole. Budući da se ljudske figure nalaze i na nadgrobnim spomenicima u Evropi, zaključuje da se crtanje ljudskih figura na nadgrobnim spomenicima proširilo preko Italije i Dalmacije u Bosnu.

Manihejima je, tvrdi Vego, bilo zabranjeno slikati ljudsko tijelo, zato ni jedan ljudski lik niti portret na stećcima ne pripada »crkvi basanskoj« već kršćanima. »Dosljedno i radimljanski likovi ljudi na stećcima i krstovima ne mogu biti heretični, ni bogumilski ni patarenski« (313). Prije nego što je donio takav zaključak autor je, prema našem shvaćanju, morao da raščisti s polaznim premisama, jer njegove su premise apriorne konstrukcije, uz to nejasne i nerazgovjetne. Stoga bi prije trebalo odrediti bit i karakter »crkve bosanske«, a zatim, ukoliko se to uopće može, doći do zaključka kakav autor izvodi.

Analizirajući pojedine simbole na stećcima na Radimlji Vego im, nakon usporedbe, posve odriče bogumilski karakter. Zaključuje da su stećci na toj nekropoli pripadali »rodu Hrabren-Miloradović-Stipanovića i njegovoj družini. Prema tome ovo je groblje pravoslavno i ujedno vlaško [...]« (326).

Čudi nas da autor ne navodi ocjenu rada A. Benca od J. Šidaka [u prilogu: Pitanje »crkve bosanske« u novoj literaturi, Godišnjak ist. društva BiH, V, 1953, 139] gdje on piše o tim istim problemima.

Bosanske tradicije

Bogumil Hrabak, *Tradicija o srednjovjekovnoj Bosni u Dubrovniku XV i XVI veka* (339—354). Na temelju historiografskih izvora (anali, kronike i »prve historije«), arhivske građe i književnih djela, autor prikazuje političku tradiciju o srednjovjekovnoj Bosni u Dubrovniku, vežući je s pojavom humanizma, koja je Dubrovčane potakla na novo kulturno, političko i nacionalno shvaćanje, te s »jačanjem dubrovačke privrede i širenjem prosvetljenog društvenog sloja naročito nepatrijskog porekla, neopterećenog starim klasnopolitičkim shvatanjima« (342). Budući da se većina Južnih Slavena našla ujedinjena u turskoj državi, autor smatra da je »slovinski« jezik bio onaj čimbenik koji je probudio svijest Dubrovčana o njihovoj povezanosti s drugim Slavenima, o njihovu etničkom jedinstvu i srodnosti. Dalje Hrabak piše o historijskoj pojavi i razvoju nacionalnog pojma »slavenstva«, »ilirstva«, »dalmatinstva« i »bosanstva« u Dalmaciji. U Dubrovniku je potonji pojam nastao zbog poslovnog odnosa, jer su Bosanci bili najbrojniji među »našincima« s kojima su Dubrovčani poslovno kontaktirali. S tim u vezi autor piše o povijesnom kompleksu tih problema, naziva i shvaćanja kod književnika i historioografa, o raširenosti tradicije o Bosni kod poslovnih ljudi i kod širih slojeva u Dubrovniku, a zatim o postepenom nestajanju te tradicije tijekom XVII stoljeća. Ovaj je rad veoma interesantan, objektivno i kritički napisan, ali daje, na žalost, dojam kao da je to tek sažetak jedne veće studije.

Džemal Čelić, *Kontinuitet srednjovjekovnih formi u doba turske dominacije u Bosni i Hercegovini* (355—369). Govoreći o srednjovjekovnoj kulturi u BiH autor želi istaći njen kontinuitet i poslije propasti bosanskog kraljevstva. Da bi to dokazao, uzima najizrazitiji primjer materijalne kulture — stećke, pristajući uz mišljenje da se stećci pojavljuju od XII do XVII stoljeća. Budući da se oni podižu i u periodu turske dominacije, Čelić se zanima za pojavu »pretapanja srednjovjekovnog stećka, kao ležće memorijalne forme, u vertikalnu — obelisk« (355). Pretpostavlja da je na oblik obeliska utjecala gotička arhitektura. U isto vrijeme dolazi i do pojave bosansko-muslimanskih nadgrobnih spomenika i utjecaja tursko-islamskih oblika na stećke i krstače. Smatrajući da su obelisci nastali razvojem od stećaka,

autor pomno prati njihov oblik, kontinuitet pisma na njima, dekorativno-simboličke motive i kontinuitet srednjovjekovne arhitektonske forme. Pored starih majstora, dubrovačkih i turskih, domaći su u cijeloj zemlji nosili glavni dio tereta. Na taj je način dolazilo do prožimanja islamsko-orijentalne kulture »sa dalmatinsko-mediteranskom, sve to uz konzervativne komponente kasnosrednjovjekovnih specifično bosanskohercegovačkih društvenih odnosa i uvjeta« (363).

Muzafer Hadžagić, *Neke napomene o muslimanskoj epskoj poeziji* (371—379). Kontinuitet srednjovjekovne tradicije poslije osvajanja Bosne od Turaka autor proučava na ostacima predislamske tradicije što se sačuvala u muslimanskoj epici koja obiluje kako poganskim tako i kršćanskim motivima. To dokazuje uzajamne utjecaje srednjovjekovnih elemenata s područja istočne i zapadne kulture. Prelazeći na antropološku analizu, Hadžagić smatra da se ta tradicija odrazila i na moralne osobine muslimana. Međutim, svi elementi u strukturi epske poezije, koji su nastali kao odraz razvijenoga društvenog života, zavređuju posebno sociološko istraživanje, pa autor i najavljuje veću studiju o tim problemima.

Zenica i njena okolina u srednjovjekovnoj Bosni

Adem Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka* (383—391), polazi s teritorijalno-administrativnog položaja zeničkog kraja i smatra nahiju Brod teritorijalno najvećom u centralnoj Bosni. Daje zatim povijesno-zemljopisni pregled i prikaz političkih prilika u njoj u ranom turskom periodu.

Ivo Bojanovski, *Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija* (393—414). Tom problemu autor svestrano prilazi, smatrajući da je još u prehistorijsko vrijeme vodio dolinom Bosne put, što potvrđuju ostaci materijalne kulture. Rimska cesta izgrađena je 20. g. n. e. Bojanovski analizira mogućnost postojanja prometnice u predrimsko i rimsko doba, te pokušava identificirati dionice tim dijelom Bosne. Smatra da je ta cesta bila važna za kasnije srednjovjekovno doba.

Dragomir Vujičić, *Današnja jezička slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline* (415—425). U nastojanju da pridonese rasvjetljenju »podosta zamršenih pitanja koja se odnose na srednjovjekovnu Bosnu« (415), Vujičić uzima jedan od tih složenih problema — proučavanje onomastičke građe sa zeničkog područja. Takvi radovi su veoma korisni i potrebni, pa je i taj prilog ne samo metodički uzoran nego poziva i na dalje istraživanje. U cilju onomastičke obaviještenosti autor metodički svrstava motive njihova nastanka u nekoliko kategorija. Ono što smatra osobito važnim to je podrijetlo postanka naziva na koje upućuje svjestan njihove važnosti, ali i složenosti. Iz fonetsko-morfološke kompleksnosti problema tog jezičnog područja autor izdvaja refleksi *jat* i reflekse starih glasova *sti* i *zgi*.

Fikret Ibrahimpašić, *Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja* (427—438), želi upozoriti »na veoma interesantne toponime koji su evidentirani na području zeničkog kraja« (427) i koje bi tek trebalo obraditi. I sam pokušava da neke od njih prouči svrstavši ih u kategorije, ali dublje u fonetsko-morfološku analizu nije ušao.

Pavao Anđelić, *Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošiću kod Vranduka* (439—452), piše o arheološkom iskapanju franjevačke crkve sv. Marije kraj Vranduka (1968). Analizirajući izvore pretpostavlja da je gradnja otpočela nešto prije 1449, ali da umjetnički radovi u njoj nisu još 1462. bili gotovi.

Branka Raunig, *Osnovni izvještaji o iskapanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968. god.* (453—470), iznosi mišljenje da je ta utvrda mogla nastati u XIII stoljeću. Za razdoblje od 1410. dalje donosi kratki povijesni pregled.

•

Većina priloga u ovom zborniku bavi se uglavnom XIV i XV stoljećem. Prema tome, ne samo da sadržaj nije sasvim u skladu s nazivom znanstvenog skupa nego se — a to je najvažnije — kulturnom istraživanju srednjovjekovne Bosne prišlo uopće fragmentarno. Tako su čitavo ostalo srednjovjekovlje i mnoštvo različitih tema ostali nedirnuti. Dakako, referente je na to navela zadana tema. Njihov je istraživački napor bio usmjeren na to da fenomen kulture u Bosni usporede s evropskom kulturnom baštinom. Iako su pojedinci u tome uspjeli, ipak je baš to bilo izvor nekih promašaja. Osim toga, neki su istraživanju prišli s apriornih pozicija, pa se to odrazilo i na njihove tekstove. Vjerojatno se to nije moglo izbjeći, jer referati nameću određen pristup, a njihov je cilj bio da donesu sažetak naučnih istraživanja o obrađenoj temi. Međutim, većina referata tek otvara nova poglavlja, ne toliko po temi koliko po metodičkom pristupu. Zamislimo samo kompleksnost uporednih metoda u proučavanju fenomena kulture. Referati nisu za to nipošto pogodni. Zato su tom prilikom neke teme tek nagoviještene, a to vrijedi donekle i za metodički pristup. Ti su prilozi poziv na veoma savjestan i ozbiljan znanstveni rad u istom smjeru. Sudionici naučnog skupa u cjelini i pojedinačno svojim priložima potiču na dalja istraživanja i doista otvaraju mnoštvo problema koje tek treba obraditi. U tome je njihova najveća vrijednost.

Iako redakcioni odbor »sa žaljenjem bilježi odsutstvo radova o bosanskoj crkvi i njenom utjecaju na kulturne prilike u Bosni« (10), ipak se teško može opravdati što se na takvom skupu nisu pojavili i kritički radovi o »crkvi bosanskoj«. O tom je problemu prof. J. Šidak, doduše, najavio referat pod naslovom: »Problem 'crkve bosanske' u nauci poslije 1954/5«, ali je bio spriječen da ga izradi, a nije mogao ni prisustvovati simpoziju. Pročitani su samo njegov rezime, ali ni on nije u ovoj knjizi objavljen.

Budući da su se u referatima ispoljile razlike u gledištima na pojedine probleme, treba požaliti što nije objavljena i diskusija koja je uslijedila poslije pročitanih referata.

Na kraju knjige uvrštene su biografije i bibliografije referenata. Zacijelo bi bilo korisnije da se umjesto toga donijela iscrpna bibliografija radova o problemima o kojima se raspravljalo, jer takve bibliografije ionako nemamo. Iako je u ovo izdanje i s tehničke strane uloženo mnogo truda, iznenađuje znatan broj štamparskih pogrešaka i dosta loših reprodukcija.

Petar Korunić

V. R I S M O N D O, REGISTAR SPLITSKOG NOTARA JAKOVA DE PENNA (1411—1412), Izdanje Historijskog arhiva u Splitu sv. 8, Split 1974, 7—55.

I to izdanje sačuvanog fragmenta splitskih notarskih spisa iz početka XV st. potvrđuje zaključak, iznesen na stranama HZ-a, da je ediranje te važne vrste povijesnih izvora u nas već dugo posve prepušteno pojedinačnim naporima, što onemogućuje njihovo sustavno objelodanjanje (HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 487). Pozdravljajući, dakle, takva nastojanja koja nas, od vremena do vremena, obogaćuju novim zbirkama srednjovjekovnih notarskih dokumenata, dužni smo još jednom upozoriti na štetu koju naša historiografija trpi zbog takva nemara: i to je jedan od razloga što, npr., još ni danas ne poznajemo gospodarsku i socijalnu povijest Raba ili Šibenika u kasnom srednjem vijeku, jer su njihovi notarski arhivi potpuno neistraženi. Ili drugim riječima, proučavanje naše srednjovjekovne povijesti i stva-

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor

*IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK*

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE